

Modderlaarzen en vieze handen

Praktische theologie op de grond

'De aarde is van de Heer, en alles wat zij bevat.' Dit is niet het begin van een eigendomsakte, maar de jubelende aanhef van Psalm 24. In deze psalm verwoordt de psalmist hoe de grootheid en heiligheid van de Schepper voelbaar zijn in de aarde, de vaste grond onder de voeten van wie haar bewonen, te midden van een dreigende zee en woeste rivieren. Dieren, planten en de aarde heeft de Schepper aan mensen toevertrouwd om samen voor te zorgen, de aarde om te beheren zodat die leefbaar blijft voor alle schepselen. Het bewerken van de grond om voedsel te verbouwen maakt daar deel van uit. Het goede leven is leven in een land dat overvloedt van melk en honing, waar de vruchten van de aarde eerlijk worden verdeeld, waar mensen na gedane arbeid kunnen rusten onder de vijgenboom, genietend van de vrucht van de wijnstok.

Inleiding

G rond speelt vanaf het eerste bijbelboek een belangrijke rol in het verhaal van God met mensen: Genesis vertelt hoe God 'van het stof van de aardbodem' (*adamah*) de eerste mens maakte, Adam (*adaam* – aardling). Grond is een rode draad in zowel het Oude als het Nieuwe Testament: er wordt grond gegeven, grond vervloekt, grond beloofd. Grond wordt omgeploegd, ingezaaid en rust gegund. Er worden talenten ingestopt en weer uit opgegraven. God is de heer van de wijngaard, is de grondbezitter met loonwerkers, is de boer die zaait in de akker en oogst, is de tuinman.

De Protestantse Theologische Universiteit is onlangs gestart met een onderzoeksproject over 'grond'. Dat project gaat over de vraag

hoe we ons in Nederland tot de grond verhouden en hoe christelijk geloof daarin meedoet. Het project heeft als centrale vraag hoe een verantwoorde theologie ten aanzien van grond eruitziet, een theologie die recht doet aan wat in geloof voor christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland belangrijk is, en die tegelijkertijd richting wijst naar een omgang met concrete gronden die in (onder andere) ecologisch en theologisch opzicht verantwoord is. Het project gaat op zoek naar de kwaliteiten van een theologische visie ten aanzien van grond, die christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland kan gidsen naar zo'n verantwoorde, context-gevoelige en belichaamde theologie in het licht van eenentwintigste-eeuwse klimaat- en ecologische vraagstukken.

Dit is relevanter en urgenter dan ooit, want het staat er met de aarde niet goed voor. Steeds duidelijker wordt hoezeer klimaat- en ecologische veranderingen het leven op aarde bedreigen. De planeet warmt gestaag op, natuurgeweld neemt toe, biodiversiteit neemt af, lucht en water raken steeds meer vervuild, de bodem verschaalt en uitputting dreigt en er is sprake van rooibouw op natuurlijke hulpbronnen. Dit alles heeft nu al een wellicht onomkeerbare impact op de kwaliteit van leven van talloze mensen en dieren (IPCC 2022; Schumacher et al. 2022; Erisman et al. 2021).

De urgentie van klimaat- en ecologische vraagstukken vraagt om een vernieuwde, integratieve theologie, waar praktische theologie (en systematische theologie, kerkgeschiedenis, maar ook landbouwwetenschappen, biologie en filosofie) onderdeel van uitmaken. Integratief wil zeggen dat in die theologie handelingspraktijken, geloofspraktijken, overtuigingen en spirituele bronnen op elkaar betrokken worden en elkaar bevragen.

Zo'n vernieuwde, integratieve theologie is nodig om verder te helpen naar een verantwoord leven 'voor Gods aangezicht'; een leven tussen enerzijds een verantwoordelijke omgang met wat mensen van hun Schepper ontvangen en anderzijds een besef van afhankelijkheid, omdat de mens God niet is en de wereld niet redden kan (noch hoeft).

Zo'n theologie vormt een eigen kritische stem, die zich onderscheidt van het evangelie van een groene duurzame agenda of het voortbrengen van theorieën die veraf staan van de concrete handel en wandel van mensen.

De artikelen in dit themanummer zijn eerste verkenningen van wat onderzoek naar grond zou kunnen opleveren, door verschillende auteurs die deel uitmaken van het projectteam Grond. Dit eerste artikel leidt het themanummer in en schetst het inhoudelijke kader waarbinnen de genoemde bijdragen gelezen moeten worden.

Eerst beschrijf ik drie lacunes in het huidige ecotheologische veld, die het projectteam in de voorbereiding van het onderzoeksproject op het spoor is gekomen. Vervolgens laat ik zien tot welke uitgangspunten dit leidt voor het project Grond. In beide paragrafen stip ik – omdat *Handelingen* immers een tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap is – daarbij aan wat het eigene is van een praktisch-theologische invalshoek en/of wat de praktische theologie te doen staat. Tot slot vat ik samen wat praktische theologie, in samenwerking met andere theologische disciplines, kan bijdragen als het gaat om het formuleren van een theologisch antwoord op klimaat- en ecologische vraagstukken.

Kracht en zwakte van eco- en groene theologische doordenkingen

Internationaal staat sinds de jaren zestig van de vorige eeuw de aandacht voor vraagstukken van klimaat en natuur op de agenda van academische theologie – aanvankelijk als bijzaak, daarna met steeds hogere prioriteit. In handboeken over religie/theologie en ecologie zijn inmiddels verschillende indelingen gemaakt van ecotheologische benaderingen, scholen en discourses, elk met hun eigen dominante methoden en uitgangspunten, die onderling ook conflicteren. Conradie (2017, 73-76) onderscheidt bijvoorbeeld:

- *bijbelse hermeneutiek* – waarin ecologische wijsheid wordt gevonden in bijbelse wortels van de christelijke traditie);
- *systematische theologie* – met theologische noties als schepping, drie-eenheid, rentmeesterschap, voorzienigheid, genade en heil;
- *ethiek van een rechtvaardige samenleving* – een lijn van de Wereldraad van Kerken, met een accent op duurzaamheid in het Noorden, verbetering van leven in conflictsituaties in het Oosten en herstel van sociaaleconomische rechtvaardige verhoudingen in het Zuiden;
- *eco-feministische theologie* – met een kritiek op dominante logica's van beheersing en met erkenning van gender, *race* en klasse;
- *inheemse spiritualiteit* – met ecologische wijsheid uit bijvoorbeeld *indigenous traditions*;
- *dier-theologie* – met aandacht voor de intrinsieke waarde en integriteit van niet-menselijke schepselen);
- *missie en zorg voor de aarde* – postkoloniale kritiek;
- *multireligieuze dialoog* – samen optrekken met andere religies in doordenking van eco-vraagstukken.

Ondanks deze indrukwekkende hoeveelheid invalshoeken en internationaal onderzoek zijn er in Nederland tot op heden relatief weinig studies verschenen die ecotheologische thematiek doordenken in de nationale context. De encycliek *Laudato Si'* van paus Franciscus – die Gods genade overal in de schepping lokaliseert; de schepping te midden waarvan en via welke mensen deze genade kunnen ontvangen (Borgman 2016, 37) – is hier wel breed omarmd, maar nog niet naar de Nederlandse context vertaald.

De meest bekende ecotheologische publicatie van recente datum is *Groene theologie* van de hand van Trees van Montfoort (2019). Zij geeft een bijbels-theologische doordenking van wat een goede omgang met de aarde behelst. Daarnaast presenteert ze een wereldwijde, oecumenische oriëntatie op eco(feministische) theologie, door het werk van Gebara, Keller en Theokritoff te bespreken en te evalueren met het oog op een ecotheologie voor de Nederlandse en Vlaamse situatie (Van Montfoort 2019, 210).

Intussen ontbreekt het aan een overzicht en analyse van welke concrete maatschappelijke vraagstukken en discussies in Nederland theologisch gezien relevant zijn als het gaat om onze omgang met de aarde. De internationale handboeken laten zien dat ecotheologie alleen zinvol is wanneer die aansluit bij de concrete context en bij concrete vraagstukken. Alleen op die wijze kan de theologie een bijdrage leveren aan de doordenking van een verantwoord leven 'voor Gods aangezicht'.

Het eigene van de Nederlandse context

Als het gaat om de Nederlandse context, wat zijn dan op dit specifieke stuk van de aarde de grote klimaat- en ecologische vraagstukken die theologisch moeten worden doordacht?

In Nederland vormt de omgang met grond een uiterst belangrijk maatschappelijk vraagstuk, met name vanwege de relatief grote landbouwsector in Nederland; meer dan de helft van het Nederlandse grondgebied wordt gebruikt voor voedselproductie (CBS 2020). Vanaf de jaren vijftig ontwikkelde de Nederlandse landbouwsector zich tot koploper op het gebied van efficiënt produceren van plantaardig en dierlijk voedsel. Dankzij landbouw-

kundig onderzoek en technische innovaties is de opbrengst per hectare nergens ter wereld zo hoog als in Nederland – een topprestatie. De nadruk op efficiënt produceren in combinatie met toenemende marktwerking leidde tot schaalvergroting en steeds intensiever gebruik van de grond. Dit is een van de oorzaken van de uitputting en vervuiling van grond, bodemverdichting en verlies van biodiversiteit – de keerzijde van het succes.

De intensivering van landbouw en veeteelt heeft ook geleid tot het vergroten van de afstand tussen de herkomst van voedsel en de menselijke consumptie. Niet alleen is er een grote fysieke afstand – voedsel wordt over heel de wereld vervoerd – ook het aantal schakels in de productieketen is toegenomen. Productie en consumptie van voedsel zijn in de beleving van veel consumenten nauwelijks meer met elkaar verbonden. Mensen zijn in toenemende mate de binding met de grond en wat zij voortbrengt verloren (Korthals 2018, 9-18). Voor veel burgers in ons land is bovendien het contact met agrariërs minder hecht geworden. Dat raakt aan een ander element: het Nederlandse grondvraagstuk speelt zich af in een samenleving waarin het actuele debat ten aanzien van grond verhit is geraakt en gepolariseerd, zoals recente publieke en politieke discussies over natuurbeheer, stikstofreductie en biodiversiteit laten zien.

De theologie staat niet buiten deze ontwikkelingen. Kerken staan midden in deze samenleving: christelijke boeren, kerkelijke grondbezitters, gemeenteleden en predikanten bezitten, beheren, pachten of verpachten grond. Bovendien is de intensivering van de landbouw vaak gelegitimeerd vanuit een bepaalde opvatting

van 'rentmeesterschap': met intensieve landbouw zijn immers talloze monden gevoed.

Intussen manifesteert zich de schaduwzijde van deze opvatting. De grond is niet alleen een bron voor voedsel, maar de plaats waar medeschepselen (zoals insecten, schimmels en micro-organismen) leven, die een onmisbare rol spelen voor het leven van planten, dieren en mensen en voor gezond voedsel. De grond vraagt om respect en behoedzame zorg. 'Hoe verhouden we ons tot de grond?' is daarom niet alleen een groot en urgent maatschappelijk vraagstuk voor huidige en toekomstige generaties. Het is ook een theologisch vraagstuk dat grondige doordenking vraagt.

Die grondige doordenking is in Nederland aan de academie en in de kerk nog niet breed op gang gekomen, het Conciliair Proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping uit de jaren tachtig en negentig ten spijt. Geloof blijkt voor veel christenen geen rol te spelen in het vormgeven van een duurzame levensstijl of in het doordenken van de negatieve consequenties van het eigen handelen voor de aarde (I&O Research 2022). Het is de vraag hoe dat komt.

Een van de veronderstellingen van het projectteam Grond – zie ook de bijdrage van Arnold Huijgen hierna volgend – is dat theologie in Nederland zich in de afgelopen paar eeuwen heeft losgemaakt van de grond: het innerlijk, geestelijke en psychische aspecten krijgen vanuit een gelovig perspectief veel meer aandacht dan materiële aspecten als het lichaam, voedsel, grond, bezit en geld ('het slijk der aarde'). Dat is opmerkelijk, omdat de aandacht en de tijd die Nederlanders, christenen inclusief, aan deze materiële aspecten besteden uiterst groot is.

Deze veronderstelde scheiding is in het licht

van klimaat- en ecologische ontwikkelingen problematisch en werkt betekenisverlies van geloof in de hand. Bijbel, christelijke praktijken en theologische tradities hebben er immers altijd van getuigd dat theologie betrekking heeft op het hele leven en de hele aarde en 'al wat zij bevat' en voortbrengt.

Opnieuw doordachte theologie ten aanzien van grond is daarom nodig; theologie die diagnoseert en gidst en daarmee de kerk dient, in al haar diversiteit.

Drie lacunes

• Ecotheologie is vaak te abstract

Kennis van ecotheologie blijkt theologen in de praktijk niet altijd te helpen, doordat de theorie abstract blijft en weinig richting geeft aan het concrete handelen. Ecotheologie heeft een scherp oog voor de kloof tussen ideaal en werkelijkheid, maar hoe de kloof overbrugd of gedicht kan worden, wordt vaak niet gearticuleerd. Om één voorbeeld te geven: in haar boek *Blessed are the consumers* geeft Sallie McFague (2013, xii) een vernietigende kritiek op 'de ketterij van het consumentisme' en presenteert vervolgens een kenotische levenshouding als mogelijk antwoord daarop. In het slothoofdstuk stelt McFague de vraag 'what's next?' en komt niet veel verder dan constateren dat die vraag geen gemakkelijk antwoord kent (207).

De kenotische optie snijdt theologisch hout, maar wat kan een pastor ermee als haar parochianen agrariërs zijn die de hypotheek van hun nieuwe CO₂-neutrale koeienstal alleen kunnen afbetalen als ze de maximale productiecapaciteit van hun bedrijf benutten? Stoppen met boeren, een sobere levensstijl aannemen en schuldsanering aanvragen? Niet zelden ontbreekt het in ecotheologie aan een brug

tussen de theologische theorie en de concrete leefwereld van mensen. Dat maakt theorieën moeilijk toepasbaar.

Hoe dit 'vertaalprobleem' uitpakt, bleek recent in de nascholing van predikanten. Deelnemende predikanten vertelden over hun handelingsverlegenheid als het gaat om het spreken over grond, landbouw, aarde, bijvoorbeeld in hun liturgische en homiletische praktijken. Zij zijn onder de indruk van de klimaat- en ecologische crises, zien het als hun theologische roeping om daar met gemeenteleden over te spreken of het in preken en gebeden te adresseren, maar voelen zich onvoldoende theologisch toegerust om het landbouwvraagstuk, de stikstofproblemen, de omgang met de natuur of een duurzame levensstijl te adresseren. Hoe theologie zo te vertalen dat het aansluit bij mensen, in plaats van dat het mensen uitsluit of vooral onbegrip oproept?

• Normatieve uitgangspunten sluiten niet goed aan

Wat er in praktijken aan theologie precies nodig is, is afhankelijk van de context. In bepaalde protestantse kringen wordt 'het heil in Jezus Christus' primair verstaan als een individuele aangelegenheid, die een geestelijke inspanning vraagt maar nauwelijks verbonden wordt met hoe mensen concreet omgaan met de aarde. In een dergelijke spirituele oriëntatie is het niet bijzonder relevant of men al of niet chemische bestrijdingsmiddelen gebruikt in de moestuin, een tegelparadijs in de achtertuin heeft of een voedselbos gaat aanleggen. Het lijkt erop dat vragen over de verantwoordelijkheid en bijbehorende keuzes voor een levensstijl in deze kringen hoegenaamd buiten beeld blijven. 'Groene theologie', zeker die vanuit ecofemi-

nistisch perspectief, is hier vaak ontoereikend, doordat die te weinig aansluit bij wat in deze context theologisch, en misschien ook economisch en agrarisch gezien van waarde is. Een verbreding van 'heil' als individuele notie naar een maatschappelijke notie, is daar waarschijnlijk kansrijker (cf. De Leede en Van Noppen 2021, 18-21).

In andere christelijke kringen wordt de noodzaak tot een duurzamer levensstijl juist wel scherp gevoeld en wordt de Bijbel 'groen' gelezen. Dat kan op haar beurt gepaard gaan met een dadendrang die niet geworteld is in een grondige theologische doordenking van het handelen van mensen, maar voortkomt uit een 'heerschappij van groen' die gemakkelijk kan ontaarden in dwingend moralisme (en soms hand in hand gaat met een eenzijdige groene lezing van de Bijbel).

Deze voorbeelden laten zien dat normatieve theologische grondovertuigingen van sommige groene of ecotheologie maken dat deze theologie moeilijk ingang vindt bij mensen met andere normatieve posities.¹ Adequate theologische communicatie vraagt om een gevoeligheid voor wat in een lokale context of doelgroep theologisch 'heilig' is, zodat van daaruit verder gewerkt kan worden. Praktische theologie heeft als het goed is die gevoeligheid: een van haar kerntaken is immers het observeren en beschrijven van wat zich voordoet.

• *Veel 'over' en weinig 'mét' de mensen om wie het gaat*

In de voorverkenning voor ons project Grond spraken we met diverse christelijke boeren over 'geloof op het boerenerf'. Een scharrelpluimveehouder met 8000 kippen zei:

'Het kwaad in het bedrijf? Dat is het systeem dat we er met z'n allen van gemaakt hebben. De landbouw ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog en daar zijn grote schuren uit voortgekomen, de export schoot omhoog, om onze rijkdommen te vergroten. Dat is niet goed, maar ik ben erin gerold. Je weet wel: je moet ermee stoppen, maar je bent pluimveehouder, je moet voort, er moet brood op de plank.'

Een andere boer, met een biologisch bedrijf, gaf aan dat hij niet zoveel 'heeft' met klimaatproblemen en vindt dat er soms zoetsappig gedaan wordt over de natuur, terwijl heersen over de aarde een opdracht is:

'Als ik morgen sterf, heb ik vandaag verantwoordelijkheid om goed met de grond om te gaan. We zijn geneigd de wereld naar onze hand te zetten. Je gaat in dit [het reguliere agrarische, MK] systeem zó voorbij aan wat God in de schepping gelegd heeft. We moeten dat minder onderdrukken, zodat het weer gaat functioneren.'

Dit is alledaagse theologie, die dagelijks op het land, het erf en in de stal wordt geleefd. Veel van de ecotheologische stromingen die Conradie noemt, bevatten theologische theorieën die zo ver van alledaagse praktijken en praktijkbeoefenaren afstaan, dat ze niet aansluiten en daardoor moeilijk ingang vinden. Ook Van Montfoort spreekt in *Groene theologie* vooral met theologen over ecologische vraagstukken. Om in gesprek te komen met agrariërs en kerkmensen, vraagt haar betoog nog om een vertaalslag.

Voor de praktische theologie ligt er een opgave om in de praktijk, samen met praktijkbeoefenaren te zoeken naar een verantwoorde theologie die werkt in en voor praktijken.

Praktische theologie bemiddelt immers de communicatie tussen enerzijds praktijken en praktijkbeoefenaren en anderzijds theologie, onder andere door te luisteren naar mensen. In het geval van boeren wordt er van alles gezegd over wat er op bijbelse of geloofsgronden anders moet, maar theorievorming is alleen geloofwaardig als die recht doet aan mensen die in die praktijken staan (maar zelf geen distantie tot die praktijken hebben) en evenmin zonder analyse en waardering ervan.

Grondlijnen

Om aan de genoemde lacunes voorbij te komen, gaat het onderzoeksproject Grond samen met betrokkenen de omgang met grond van christelijke geloofsgemeenschappen en christenen, fundamenteel doordenken vanuit praktijken en in het licht van bestaande theorie en nieuwe theorievorming. Bij dit aarden van theologie hanteren we de volgende uitgangspunten.

Concreet

Een perspectief op 'de aarde' is te groot en te abstract. Daarom behoeft onze omgang met de aarde een concrete focus. We hebben in dit project gekozen voor 'grond'. Dat had ook een andere focus kunnen zijn, die klimaat- en ecologische vraagstukken die op vergelijkbare wijze naar nieuwe theologie kan leiden, zoals dieren, bomen of water. Maar 'grond' lijkt ons onontgonnen en basaal genoeg om mee te starten. De focus op 'grond' helpt christelijk geloof en theologie opnieuw op de concrete werkelijkheid te betrekken, vanuit de (normatieve) overtuiging, dat het leven op aarde er vanuit gelovig perspectief iets toe doet. 'Grond' fungeert in dit verband als een ver-

zamelterm, die de ene keer naar de bodem verwijst, vervolgens naar zand- of kleigrond of tuinaarde, en dan weer naar een specifiek stuk land, maar altijd – en dat is wat de praktische theologie hier te bieden heeft – naar grond als concrete materie. Het zal dus gaan over het braakliggende landje achter de kerk, het kerkhof naast het kerkgebouw, de parkeerplaats van de kerk, de pastorietuin, de kerkelijke pachtgrond, et cetera.

> De focus op 'grond' helpt christelijk geloof en theologie opnieuw op de concrete werkelijkheid te betrekken, vanuit de (normatieve) overtuiging, dat het leven op aarde er vanuit gelovig perspectief iets toe doet.

Hier moet overigens worden verhelderd dat het project Grond nadrukkelijk geen theologie ván de grond zoekt, omwille van het bewustzijn dat bijzondere aandacht voor het belang van de aarde in de nazi-ideologie tot ongelukken heeft geleid. *Boden* is daar op onheilzame wijze verbonden met *Blut*. Tegelijkertijd kan dit een oorzaak zijn van een terughoudendheid onder theologen om zich na de Tweede Wereldoorlog überhaupt tot de grond te verhouden. Maar wanneer theologie zich tot de binnenwereld beperkt, tot het geestelijke, dan staat zij met de mond vol tanden in een tijd waarin de grond zelf om aandacht schreeuwt.

Aansluiten bij geleefde theologie in context

Een theologie over de omgang met de grond die geleefd geloof in lokale gemeenschappen serieus neemt, vraagt iets van de taal en de toon waarmee theologen het gesprek aangaan met boeren, kerkleden, gelovigen buiten de

kerk, ambtsdragers en lokale belanghebbenden.

Het project is daarom geen loot aan de stam van de groene theologie en profileert zich ook niet als propagandist voor 'ecotheologie'. Die termen suggereren een vooringenomen normativiteit, waar een deel van de geloofsgemeenschappen niet voor open zal staan of die bij voorbaat deelnemers diskwalificeert (denk aan wie een patriarchaal godsbeeld hebben of de mens boven andere schepselen plaatsen). Die normativiteit kan bovendien andere (bijv. economische, sociale, esthetische, theologische) motieven die mogelijk meespelen in het gesprek over de visie op en omgang met grond, onbedoeld naar de achtergrond drukken.

De normativiteit waar dit project Grond van uitgaat is dat christelijk geloof niet louter een geestelijke zaak is, maar dat materialiteit – en dus ook: hoe mensen aankijken tegen en omgaan met de grond – er in geloof toe doet. Daarbij heeft de praktische theologie tot taak om te beschrijven welke posities ten aanzien van grond er in het veld zijn (zie onder Vooruitblik), ook als die posities de normativiteit onder het project niet (direct) delen, in twijfel trekken of bestrijden.

Een vraag in het onderzoeksproject is daarom: welke aanknopingspunten biedt de christelijke traditie voor het verdere nadenken over geloof en wat vraagt dat van het (s)preken over, bidden voor, bewerken van de aarde? Systematisch-theologen en historici onderzoeken dat in literatuurstudie. Praktisch-theologen onderzoeken empirisch in en voor concrete (lokale) contexten welke aanknopingspunten en dilemma's het geloof van boeren, predikanten, pastores en geloofsgemeenschappen bevat.

Intradisciplinair

Het idee van een project over grond is ontstaan bij de praktisch-theologen, maar roept herkenning op bij kerkhistorici, systematisch-theologen en filosofen. De focus op grond biedt kennelijk ruimte om die te verbinden aan verschillende disciplinaire inzichten. Dat is ook nodig om tot fundamenteel onderzoek te komen: disciplines bevragen elkaar en dagen elkaar uit om overtuigingen, bronnen en praktijken in het heden en uit het verleden opnieuw te doordenken en op elkaar te betrekken. De taak van de praktische theologie is hier om het geleefde geloof in beeld te brengen: wat zijn lokaal waardevolle noties en praktijken die opnieuw kunnen worden doordacht en vruchtbaar gemaakt voor een verantwoorde theologische visie op grond?

Gidsend

Theologie moet mensen daadwerkelijk verder helpen. Dat veronderstelt allereerst een diagnose en het op gang brengen van theologisch probleembewustzijn: hoe kijken christenen aan tegen en hoe gaan ze om met de concrete grond die ze bezitten, bewonen, bewerken en verzorgen, en waarom zo? Vervolgens wordt gezocht naar een theologische visie die kan gidsen: een theologie die richting geeft voor een gelovige omgang met grond, die zowel in theologisch als in landbouwwetenschappelijk en ecologisch opzicht verantwoord en bruikbaar is.

Hiermee toont zich ook de maatschappelijke waarde van het project: met een verantwoorde theologische visie op grond, laten kerken zien dat een holistische benadering mogelijk is waarin verschillende waarden (economische, theologische, duurzame, etc.) in balans worden

gebracht. Daarmee kunnen ze een voortrekkersrol vervullen in de samenleving.

De praktische theologie heeft de schone taak in het maatschappelijk debat *good practices* van concrete geloofsgemeenschappen, initiatieven en praktijken voor het voetlicht te brengen, die tonen dat het – zelfs in een context van polarisatie – anders kan. Diverse maatschappelijke duurzame initiatieven zoeken momenteel gemeenschappen te creëren van mensen die zorg willen dragen voor de aarde en/via de grond; kerken zijn al gemeenschappen en kunnen inspirerende voorlopers en bondgenoten voor hen zijn.

Collaboratief

Qua methodiek zal het onderzoek in het project Grond collaboratief worden vormgegeven, specifiek in actieonderzoek. Dat krijgt vorm door het opzetten van *learning communities*, waarin diverse kerkelijke betrokkenen en maatschappelijke belanghebbenden samen experimenteren met nieuwe ideeën en praktijken ten aanzien van grond, waarin theologie volop meedoet.

Vooruitblik

In deze slotparagraaf vat ik samen wat praktische theologie kan bijdragen aan een antwoord op ecotheologische vraagstukken, waarbij ik tevens kort aangeef hoe de artikelen die volgen in dit themanummer van *Handelingen* daarvan iets laten zien.

Allereerst hamert praktische theologie (net als praktische religiewetenschap) op het aambeeld van de concreetheid: theologie ontspringt aan het concrete handelen. Anders gezegd: praktische theologie onderzoekt specifieke

praktijken en komt vanuit dat startpunt tot theologische theorievorming. Die praktijken en dat handelen zijn altijd contextueel bepaald. Kennelijk is het de praktische theologie tot op heden onvoldoende gelukt om deze benadering ook in het veld van de ecotheologie waar te maken.

In het project aan de PThU hebben we ervoor gekozen te starten bij 'grond', wat voor de praktisch-theologen betekent: vieze handen maken en modder aan de laarzen krijgen op specifieke grond; de dilemma's van agrariërs, erfbetreiders, predikanten, kerkrentmeesters en gemeentelieden serieus nemen. Het betekent ook: samen met hen reflecteren – ook door praktisch te experimenteren met specifieke stukken grond – op de vraag wat zij aan theologie nodig hebben om te komen tot een omgang met concrete grond die in ecologisch en theologisch opzicht verantwoord is.

Ten tweede: doordat de praktische theologie start met een beschrijving van 'wat en wie er is', wordt geen praktijk, overtuiging of partij op voorhand uitgesloten (zoals in sommige ecofeministische of bevrijdingstheologie wel gebeurt): het uitgangspunt is zo inclusief mogelijk, ook omdat niemand gemist kan worden in de zoektocht naar een theologisch antwoord op klimaat- en ecologische vraagstukken.

In het project Grond gaat het om de vraag welke geloofs- en grondpraktijken zich voordoen en wie daarin betrokken zijn. Zo komen intensief en extensief werkende agrariërs, 'defensieve' en creatieve kerkrentmeesters en parochiebestuurders, orthodoxe en vrijzinnige predikanten, pastores en geloofsgemeenschappen in beeld, met al hun ideeën en praktijken. Thijs Tromp, die in zijn bijdrage vanuit diaconaal perspectief

schetst hoe kerken in de zorg om de grond in pachtpraktijken voorlopers zouden kunnen zijn, geeft daar een voorbeeld van.

Ten derde, in het verlengde van het tweede punt: het werken met 'wat en wie er is' stimuleert het samen met de mensen in het veld ontwikkelen van een theologie die contextgevoelig is. Dat is mogelijk, doordat deze theologie niet alleen sensitief is voor verschillende theologische praktijken en visies, maar ook doordat deze aansluiting zoekt bij en werkt met wat zij in geleefde theologie van geloofsgemeenschappen en christenen ontdekt als 'datgene wat daarin van waarde is'. Daarmee kan het, in het geval van grond, predikanten en pastores dienen met een theologie die fijngevoelig is en taal en praktijken aanreikt die het besef uitdrukken dat alle mensen met de grond verbonden zijn en wat geloof vraagt van mensen in de goede omgang met de aarde.

De artikelen van Eward Postma en Ciska Stark verkennen hoe dit werkt. Eward Postma toont, aan de hand van de verhalen van predikanten uit een postacademische cursus, hoe zij hun relatie met grond in hun eigen omgeving exploreerden en daar theologisch op reflecteerden.

Ciska Stark laat, met het oog op het handelen van predikanten en pastores, zien hoe in de media retorische en religieuze motieven samen opgaan, als het erom gaat mensen te overtuigen van het verontrustende karakter van de klimaatverandering. Haar pleidooi voor een werkzame en geloofwaardige retoriek leunt op de verbinding tussen 'wat er is' aan harde feiten en aan profetische ambitie bij de prediker om zowel alarm te slaan als nieuw perspectief en hoop wekken. De verbinding in deze retorische stijl is bij uitstek contextueel.

Ten vierde realiseert de praktische theologie zich dat een overtuigende en motiverende theologie een integratief karakter heeft. Zij wordt gevoed door verschillende bronnen, overtuigingen en praktijken en het samenspel daartussen.

Daarom heeft deze integratieve theologie ook de bijbelse theologie, de systematische theologie en de kerkgeschiedenis nodig, zoals de bijdrage van Gert van Klinken laat zien. Hij verkent het potentieel van de historische casus van predikant, landbouwer en hoogleraar Jacobus Uilkens, die in agrarisch gebied bepleitte dat predikanten ook praktiserend landbouwer waren.

De systematisch-theologische bijdrage van Arnold Huijgen, die als respons op dit inleidende artikel volgt, laat zien hoe de disciplines elkaar aanvullen.

Tot slot leidt de praktische theologie niet alleen tot het bewustzijn dat, als het gaat om de omgang met de aarde, kerk en theologie in Nederland een fundamentele focus van grond behoeven, maar vernieuwt zij met die focus ook zichzelf en haar subdisciplines. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer ze ontdekt dat een diaconale benadering in het perspectief van de grond ook vernieuwd en verbreed kan worden. Daarnaast valt te hopen en te verwachten dat de nadrukkelijker samenwerking die de praktische theologie zoekt met andere (theologische en niet-theologische) disciplines, ook bijdraagt aan het door-ontwikkelen van de praktisch-theologische methodologie. <

Literatuur

- Borgman, Erik (2016). De sacramentele betekenis van zonnepanelen. Over theologie en duurzaamheid. *Radix* 42/1, 37-48.
- CBS (2020). Hoe wordt de Nederlandse bodem gebruikt? *Nederland in cijfers*. Editie 2020. <https://longreads.cbs.nl/nederland-in-cijfers-2020/hoe-wordt-de-nederlandse-bodem-gebruikt/#:~:text=Van%20de%20totale%20oppervlakte%20van%20voornamelijk%20uit%20woon%2D%20en%20bedrijven-terreinen>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.
- Conradie, Ernst (2017). Christianity. In: Willis Jenkins, Mary Evelyn Tucker and John Grim, *Routledge Handbook of Religion and Ecology*. Abingdon: Routledge, 70-79.
- CVandaag (2023). Podcast #262. <https://soundcloud.com/cvandaagpodcast/262-jeffrey-jan-hoek-en-klimaatactivist-rozemarijn-over-groen-geloven-en-de-klimaatcrisis>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.
- Erisman, Jan Willem, Wim de Vries, Ellen van Donk, Jelle Reumer e.a. (2021). *Stikstof. De sluipende effecten op natuur en gezondheid*. Hilversum: Lias.
- IPCC (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Edited by H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Lösschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama. Cambridge, UK and New York, USA. DOI:10.1017/9781009325844.
- I&O Research (2022). Christenen en klimaat. Opinieonderzoek I&O Research i.o.v. *Nederlands Dagblad* en Groene Kerken. <https://065.wpcdnnode.com/ioresearch.nl/wp-content/uploads/2022/11/christenen-en-klimaat-eindrappport.pdf>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.
- Korthals, Michiel (2018). *Goed eten. Filosofie van voeding en landbouw*. Nijmegen: Vantilt.
- Leede, Bert de, en Koos van Noppen (2021). 'We nemen de zonde niet serieus.' Een interview met prof. Teus Hofman. *Kontekstueel* 35/6.
- Montfoort, Trees van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Schumacher, Dominik L., Mariam Zachariah, et al. (2022). High Temperatures Exacerbated by Climate Change Made 2022 Northern Hemisphere Soil Moisture Droughts More Likely. *World Weather Attribution* 2022. <https://www.worldweatherattribution.org/wp-content/uploads/WCF-NH-drought-scientific-report.pdf>. Laatst geraadpleegd 2 mei 2023.

Noot

- ¹ Een voorbeeld van de spraakverwarring die kan ontstaan wanneer de normatieve posities verschillen, is te horen in een recente podcast van CVandaag (#262) waarin christelijk klimaatactivist Rozemarijn van 't Einde en gereformeerd theoloog Jan Hoek met elkaar in gesprek gaan. Zij zijn het niet oneens, maar komen er ook niet toe elkaar te verstaan.

• PThU-project Grond

www.pthu.nl/grond

Informatie, folder en video over het project Grond van de Protestantse Theologische Universiteit.

Boeken

- Montfoort, Trees van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon. Het boek biedt een kritische samenvatting van het denken over theologie, geloof en duurzaamheid en vormt een inspiratiebron voor de toekomst. Dit 'beste theologische boek van het jaar' in 2019 wordt inmiddels gezien als een standaardwerk voor iedereen in en om kerken die 'groen' denkt.

- Alkemade, F. (2020). *De toekomst van Nederland. De kunst van richting te veranderen*. Bussum: Thoth.

- Armstrong, K. (2022). *De heilige natuur. Hoe we de relatie met onze natuurlijke omgeving kunnen herstellen* (A. Witteveen, Vert.). Amsterdam: Het Getij, Querido Facto.

